

Nok.

Forebyggende arbeid i skolen. En veileder

Innholdsfortegnelse

FOREBYGGENDE ARBEID I SKOLEN. EN VEILEDER	0
SENTRENES FOREBYGGENDE ARBEID I SKOLEN	4
ET HELHETLIG TILBUD	4
MULIGHET FOR OPPFØLGING	4
ET FELLES RAMMEVERK FOR SENTRENE	5
RUTINER FOR UNDERVISNINGEN	6
FORARBEID	6
<i>Forarbeid til undervisningen</i>	6
<i>Informasjon til skoler og kommuner</i>	6
<i>Informasjon til lærerne</i>	7
<i>Formøte med lærerne</i>	7
<i>Informasjon til foresatte</i>	8
ANSVARSAVKLARING OG RAMMER	9
<i>Samarbeid med helsesykepleier</i>	9
<i>Ansvar for bekymringsmelding</i>	9
<i>Valg av dag</i>	9
<i>Skolens tilstedeværelse</i>	9
<i>Unngå fravær av elever</i>	10
<i>Beredskapsplan</i>	10
SAMARBEID MED ANDRE INSTANSER	10
GJENNOMFØRING	11
FORM OG INNHOLD	11
TIPS TIL GRUPPESAMTALER	12
<i>Trygg barna</i>	12
<i>La barna styre samtalen</i>	12
<i>Tilpass samtalen til barnas alder</i>	12
<i>Lytt til og ta dem på alvor</i>	12
<i>Vær konkret og tydelig</i>	12

<i>Snakk alltid om det positive</i>	13
<i>Vær ærlig</i>	13
<i>La barna få rom til å reagere</i>	13
<i>Bruk ikke-verbale hjelpemidler</i>	13
<i>Fortell barn om hvor viktig det er å si ifra</i>	13
AVSLUTNING	13
INKLUDERENDE UNDERVISNING	14
UNDERVISNING FOR SPRÅKLIGE MINORITETER	14
<i>Ekstra tenketid til å formulere svar</i>	14
<i>La flere elevsynspunkter komme fram</i>	15
<i>Mindre verbale aktiviteter</i>	15
<i>Flerspråklighet som ressurs</i>	15
<i>Bruk av tolk</i>	15
UNDERVISNING FOR PERSONER MED FUNKSJONSNEDETTELSE	16
UNDERVISNING FOR ALLE KJØNN	16
ETTERARBEID	17
INDIVIDUELLE SAMTALER.....	17
EVALUERING	17
OPPFØLGING.....	18
SKOLENS LÆREPLANER (NY)	19
LÆREPLANENS OPPBYGNING	19
<i>Overordnet del</i>	19
<i>Tverrfaglige tema</i>	19
<i>Kompetansebegrepet</i>	19
AKTUELLE FAGOMRÅDER	20
<i>Læreplan i samfunnsfag</i>	20
<i>Læreplan i norsk</i>	20
<i>Læreplan i naturfag</i>	20
<i>Læreplan i KRLE</i>	21

KOMPETANSEMÅL	21
<i>Tema knyttet til kompetansemål</i>	21
<i>Kompetansemål om seksualitet, kropp, kjønn og helse</i>	21
KOMPETANSEMÅL PÅ ULIKE TRINN	23
<i>Kompetansemål etter 2. trinn</i>	23
<i>Kompetansemål etter 4. trinn</i>	23
<i>Kompetansemål etter 7. trinn</i>	24
<i>Kompetansemål etter 10. trinn</i>	24
<i>Kompetansemål Videregående opplæring</i>	24
KUNNSKAP OG VERKTØY	26
FOREBYGGENDE ARBEID	26
FOREBYGGENDE ARBEID I SKOLEN.....	26
<i>Barns rett til beskyttelse</i>	26
<i>Kompetansebehov i skolen</i>	27
EFFEKTEN AV FOREBYGGENDE ARBEID.....	27
<i>Kunnskap og ferdigheter</i>	28
PEDAGOGISKE RAMMER.....	29
<i>Kompetanse</i>	29
<i>Didaktisk relasjonsmodell</i>	31
RESSURSER	33
NETTRESSURSER	33
INKLUDERENDE UNDERVISNING	33
EKSEMPLER PÅ INFORMASJONSTILTAK.....	33
FILMER.....	34
KILDER	35

Sentrenes forebyggende arbeid i skolen¹

Det forebyggende arbeidet i skolen er et viktig tilbud for mange av sentrene. Arbeidet er basert på undervisning for barn og unge om seksualitet, grenser og seksuelle overgrep gjennom mange år. Sentrenes erfaring fra å snakke med brukerne på sentrene gir også innsikt og trygghet i å snakke om vanskelige tema. Undervisningsopplegget kan være en god støtte og et supplement til lærerne sitt arbeid på dette området.

Et helhetlig tilbud

Sentrene har lang erfaring både med å møte overgrepsutsatte, og å undervise i barnehage og skole. Flere har opprettet faste avtaler med skoler og kommunen om undervisning på ulike alderstrinn. Noen gjennomfører undervisningen selv, mens andre lærer opp og veileder lærere og barnehageansatte til å selv undervise om temaet. Kompetansen sentrene har utviklet gjennom tilbudet til utsatte for seksuelle overgrep, og muligheten de har for å veilede og følge opp skolene, gjør sentrene til viktige aktører i det forebyggende feltet. Noen av sentrene begynner det forebyggende arbeidet allerede i barnehagen. I barnehagen ligger fokus på opplæring av de ansatte i hvordan de kan snakke med barna om kropp og grenser.

Sentrenes forebyggende arbeid i skolen foregår på flere nivåer. Undervisningen er i seg selv *primærforebyggende*. Det vil si at den retter seg mot hele eller deler av befolkningen, og er del av norske myndigheters strategi på overgrepfeltet.

Samtidig er undervisningen ofte *sekundærforebyggende* gjennom at man tilbyr tiltak rettet mot fagpersoner som er direkte i kontakt med målgruppen. Også lærere og helsesykepleiere får opplæring og kunnskap om hvordan snakke med barn om seksuelle overgrep og hva de bør gjøre dersom et barn forteller om vold og/eller overgrep.

Sentrene jobber også med *tertiærforebygging* gjennom å gi hjelp til utsatte og pårørende, og redusere skadene av seksuelle overgrep og vold².

Mulighet for oppfølging

Ettersom sentrene har tilbud til pårørende og voksne som er utsatt for seksuelle overgrep kan sentrene tilby ulike former for oppfølging i etterkant av undervisningen, i tillegg til at de har en viktig støttefunksjon for skolene.

Gjennom informasjonsarbeid i forkant forbereder senteransatte lærere og ledelse på hva som skal tas opp, sørger for at skolen har en beredskapsplan og klargjør hvem som skal gjøre hva dersom det blir avdekket overgrep.

---

¹ Fmso skiftet navn til Nok. høsten 2020. Denne veilederen er fra før navneskiftet og her brukes gjennomgående det gamle navnet unntatt på forsiden (Nok., mars 2021)

² Skilbrei og Stefansen 2018.

I etterkant kan pårørende få hjelp og støtte på senteret, lærere kan få veiledning og ved noen av sentrene finnes det også tilbud til utsatte barn. Ved undervisningsopplæring vil lærere få veiledning til hvordan de kan gjennomføre og legge opp undervisningen, i tillegg til at de har mulighet til å kontakte senteret i etterkant.

Et felles rammeverk for sentrene

Utadrettet virksomhet er ett av sentrenes kjernetilbud, og de fleste sentrene driver med forebyggende arbeid i skolen. I [Bufdirs retningslinjer](#) for sentrene står det at utadrettet arbeid *kan* være en mindre del av tilbudet på sentrene, men at det ikke bør overskride resten av tilbudet.

I sentrenes felles [faglige plattform](#) poengteres det at³:

- Sentre som driver forebyggende opplysningsarbeid rettet mot barn og unge, skal samarbeide om å lage likeverdige og kvalitetssikrede opplysningstilbud over hele landet, og utarbeide pedagogiske og didaktiske rammer for arbeidet.
- Sentre som driver med opplysningsarbeid rettet mot barn og ungdom i skoler og barnehager skal ha klare rutiner for samarbeid og oppfølging med gjeldende skole / barnehage / helsesykepleier.
- Opplysningsarbeid og undervisning rettet mot barn og unge krever barnefaglig kompetanse og undervisningskompetanse.

Bufdir sin gjennomgang av tilbudet til barn på sentrene fremhever sentrenes utadrettede virksomhet som en viktig del av tilbudet til barn og unge. Videre påpekes betydningen av høy kvalitet i tilbudet, og behov for kvalitetssikring av sentrenes kursvirksomhet. I Bufdirs gjennomgang ble det også anbefalt at man laget en veiledning til hvordan sentrene kan gjennomføre et godt undervisningsopplegg. Hensikten er å sikre at alle sentrene har en felles forståelse av undervisningsopplegget.⁴

Flere av sentrene har utarbeidet egne undervisningsopplegg som er kvalitetssikret gjennom samarbeid med RVTS, barne- og ungdomspsykiatere, Mitt valg, Fmso, psykologer, helsesykepleiere og lærere. Noen har brukt referansegrupper, med blant annet utsatte voksne og ungdommer og deltagere fra Redd Barna. Noen har hatt referansegrupper med vertskommunens barnevernstjeneste, skolehelsetjeneste og skoleledelse.

Sentrenes undervisningsopplegg er kvalitetssikret og godt forankret i lokale og nasjonale fagmiljø. I denne veilederen følger vi opp Bufdirs anbefaling ved å lage et felles rammeverk for

---

³ Nok. 2020.

⁴ Bufdir 2016.

sentrenes forebyggende arbeid i skolen. Vi viser til det pedagogiske grunnlaget undervisningen bygger på, beskriver praksis og rutiner og knytter det til skolenes læreplaner.

Les mer om

[Læreplaner](#)

[Rutiner for undervisning](#)

[Kunnskap og verktøy](#)

Rutiner for undervisningen

Dette er en beskrivelse av rutinene for å gjennomføre et godt undervisningsopplegg når sentrene underviser i skolen. Les mer om bakgrunnen for disse rutinene under kapittelet [Kunnskap og verktøy](#) og [Lover og regler](#). I utarbeidelsen av denne rutinebeskrivelsen har vi også benyttet RVTS Sør sine fire kriterier for et godt undervisningsopplegg⁵ og Redd Barnas oppsummeringsrapport fra workshop om voldsforebyggende innsatser i skole og barnehage⁶

Forarbeid

En viktig del av sentrenes forebyggende arbeid i skolen er å etablere tydelige avtaler med skolene og kommunene, avklare ansvarsområder og undersøke om det er andre instanser man bør samarbeide med.

Forarbeid til undervisningen

Informasjon til skoler og kommuner

Sentrene er opptatt av god lokal forankring i både skoleledelse og kommuneledelse, og samarbeider med både lærere og helsesykepleiere. Noen sentre er også involvert i utviklingen av kommunenes handlingsplaner, der undervisningen inngår som ett av tiltakene mot vold og overgrep.

[Eksempel på informasjonsskriv til skoler og kommuner.](#)

---

⁵ RVTS sør 2015.

⁶ Redd Barna 2017a.

Informasjon til lærerne

Sentrene gir lærerne skriftlig informasjon om undervisning, beredskapsplan og oppfølging i forkant av skolebesøket som blant annet inneholder:

- Bakgrunnen for undervisningsopplegget
- Hvordan den praktiske gjennomføringen vil være
- Krav til lærere som skal være tilstede
- Forberedelse for lærere og helsesykepleier på at temaet kan bli tøft, og at de selv kan få en reaksjon på det som blir sagt
- Rutiner for å ivareta sårbare elever og eventuelle voksne
- Planlegging av hvilke lærere og/eller helsesykepleier som skal være til stede

[Eksempel på informasjonsskriv til kontaktlærer.](#)

Formøte med lærerne

Sentrene holder et forberedende møte med lærerne på trinnet i forkant av undervisningen. I møtet forteller de om undervisningsopplegget og innhenter informasjon om klassen og eventuelle sårbare elever.

Unntaksvis vil geografiske avstander og ressurser ved det enkelte senter eller skolen gjøre formøtet vanskelig. Da vil sentrene kunne ta dette i forkant av undervisningen samme dag. Et kortere informasjonsmøte kan også skje på telefon.

I det forberedende møtet vil sentrene få informasjon om klassen og avklare forventninger til skolen og lærerne, som for eksempel:

- Tilpasning av undervisningen til alder, modenhet og språk
- Hva elevene kan fra før, hvilket nivå man skal legge undervisningen på
- Kjenner lærerne til at noen av elevene har vært utsatt for seksuelle overgrep før?
  - Eleven må bli ivaretatt på en god måte. Utsatte barn kan tro at sentrene kommer på skolen og snakker om overgrep på grunn av dem og det de har opplevd. Det kan føles ubehagelig, og som om «alle» vet. Det kan være fint å berolige dem på at sentrene ikke er der på grunn av dem, og at de reiser til alle klasser i kommunen og snakker med alle barn om dette.
- Hvordan opplever lærerne gruppedynamikken i klassen, er det hierarkier man må være oppmerksom på, har elevene tillit til hverandre, og hvordan er tilliten mellom elever og lærere?
- Sentrene har ofte begrenset med tid sammen med en klasse, og er ikke på skolen til daglig. Derfor er det viktig å tydeliggjøre skolens forpliktelser for oppfølging i etterkant. (Se [kapittel om etterarbeid](#))
- Det er viktig at undervisningen foregår i et skjermet rom for å unngå avbrytelser. På skoler med åpne landskap, vil sentrene etterspørre et skjermet rom som musikkrommet eller liknende.

- Avklaring av gruppregler og hvordan vi snakker med barn om sensitive tema (Se [Tips til gruppesamtaler med barn](#))
- Noen ganger vil sentrene bruke tegnesaker i undervisningen. Dette er særlig vanlig med de yngre barna. Sentrene vil også ofte ha med eget materiell i undervisningen. (Se mer i [kapittelet om gjennomføring](#))
- Det vil som regel være to personer fra sentrene i en undervisningssituasjon, men noen sentre gjennomfører undervisningen med en ansatt fra senteret i samarbeid med kontaktlærer, helsesøster eller sosiallærer.
- Det er ønskelig at klasselæreren er tilstede og observerer aktivt i undervisningen. Vanligvis vil sentrene be om at læreren ikke griper inn ved uroligheter i klassen, men det er viktig at læreren er tilstede og ikke er opptatt med andre ting.
- Helsepsykepleier bør være til stede, og være en person elevene kan kontakte i etterkant. Alternativt kan sosiallæreren ha dette ansvaret.
- Helseutfordringer i klassen og behov for tilrettelegging: Det er viktig at alle i klassen inkluderes i undervisningen, ingen skal tas ut fordi de er urolige eller liknende. I *Veileder for personer med funksjonsnedsettelse kan man lese noen enkle prinsipper som er nyttige i møte med mennesker, uavhengig av funksjonsevne:*

[Tips til kommunikasjon](#)
[Forslag til tiltak](#)

Informasjon til foresatte

Elevenes foresatte får informasjon om undervisningen, inkludert kunnskap om hvordan de selv kan snakke med barn om overgrep og grenser. Det er viktig å presisere at senteret ikke bare snakker om seksuelle overgrep, men også om positiv seksualitet, kropp, integritet og grenser.

Noen sentre sender ut informasjon i forkant av undervisningen, andre sender med barna et informasjonsskriv samme dag.

Av hensyn til barna, oppgir ikke sentrene dato for undervisningen til de foresatte i forkant. Grunnen til dette er at barn kan bli holdt borte fra skolen, og bli forhindret fra å delta i undervisningen.

Eksempler på informasjonstiltak for foresatte:

- Forberedende møte i forkant av undervisningen, med informasjon om hvordan foreldrene kan snakke med barna om kropp, seksualitet og grenser.
- Elevene kan få med et informasjonsskriv hjem etter undervisningen der det står om hvilke temaer som har blitt gjennomgått og tips til hvordan foresatte kan snakke med barna om undervisningen. Det bør presiseres for barna at de selv kan velge om de vil gi skrevet til foresatte eller ikke, for å ivareta barnas trygghet.
- Informasjon på skolen eller kommunens nettsider, der det informeres om at alle elever på et gitt trinn vil få besøk av senteret i løpet av skoleåret.

Eksempler på informasjonsskriv til foresatte:

- [Eksempel på informasjonsskriv](#)
- «Jeg vet»-nettressurs:
<https://www.jegvet.no/til-deg-som-jobber-med-barn>

Ansvarsavklaring og rammer

Samarbeid med helsesykepleier

Sentrene ønsker at undervisningen gjennomføres i samarbeid med helsesykepleier på skolen. Helsesykepleier bør være til stede i undervisningen, og i de individuelle samtale etter undervisningen. Vedkommende vil også ha det overordnede ansvaret for psykososial oppfølging av elever og ansatte i etterkant av eventuell avdekking. Dersom helsesykepleier ikke har anledning til å fylle denne rollen, bør det settes inn en stedfortreder, for eksempel en sosiallærer.

Ansvar for bekymringsmelding

Sentrene avklarer med skolen på forhånd hvem som skriver en eventuell bekymringsmelding (skolen, senteret eller begge). Om overgrep avdekkes mens ansatte ved senteret er til stede, vil senteret følge opp i etterkant for å forsikre seg om at skolen har gjort som avtalt. Senteret informerer også skoleansatte om at de har et selvstendig ansvar for å melde ([Opplysningsplikt og Avvergeplikt](#)), og at de har mulighet til å diskutere saker med sentrene, politi, Barnehuset eller barnevern om de er usikre.

Les mer om opplysningsplikt (meldeplikt) og avvergeplikt på <https://plikt.no>

Valg av dag

Som hovedregel undervises det ikke på fredager. Om overgrep blir avdekket, kan det være vanskelig å få kontakt med hjelpeapparat i helgen.

Skolens tilstedeværelse

Skolen velger hvem av de ansatte som er til stede under undervisningen, men senteret kan gi retningslinjer om hvilke og hvor mange voksne det er ønskelig at er til stede. De voksne oppfordres til å være til stede og observere under hele opplegget og ikke bruke tiden til å rette prøver og liknende.

Unngå fravær av elever

Det er et mål at alle elevene (på det gitte alderstrinnet) deltar i undervisningen. Sentrene vil unngå at noen barn blir tatt ut av undervisningen, enten fordi lærerne har fått beskjed av foresatte om å gjøre det, eller fordi lærerne opplever at disse elevene forstyrrer de andre/er urolige. Alle barn har rett til kunnskap om sine rettigheter, og rett til beskyttelse. Les mer under [barnekonvensjonen](#).

Beredskapsplan

Skolen bør ha en beredskapsplan mot vold og overgrep som gjøres lett tilgjengelig for skoleansatte i forkant av undervisningen, gjerne i form av en ensides plansje som henges opp.

Eksempel på beredskapsplan fra Redd Barna – [«Jeg er her»](#)

Samarbeid med andre instanser

Sentrene vil som regel ha opprettet samarbeid med barnevernet på forhånd og varsler barnevernet i forkant av undervisningen, slik at barnevernet er forberedt på at det kan komme inn meldinger.

For et utvidet samarbeid kan senteret invitere barnevernet til å bli med ut på skolene og observere. Da vil ansatte i barnevernet bli invitert til å observere i en annen kommune enn den de er tilknyttet for å unngå rolleblanding.

Noen sentre har også samarbeid med andre barne- og ungdomstjenester i kommunen.

[Eksempel på informasjonsskriv til barnevernet.](#)

Gjennomføring

Form og innhold

Når sentrene underviser i skolen er det viktig å trygge barna, og gi barna et godt grunnlag for å snakke om sensitive og vanskelige tema som vold og seksuelle overgrep. Undervisningen starter med å lage gruppe-regler for å ivareta elevenes trygghet i rommet. Reglene lages i samarbeid med barna, men skal alltid inneholde oppfordring til respekt og å ikke dele det andre i gruppen har sagt. Les mer under [Tips til gruppesamtaler](#).

Det vil som regel være to ansatte fra sentrene til stede (eventuelt en fra sentret og en lærer/helsesykepleier), som underviser sammen. Å være to er viktig for å se og observere elevene underveis, og for å kunne ha samtaler med elever etter undervisningen.

Sentrene er opptatt av å snakke om flere temaer, som positiv seksualitet, følelser, grenser (på nett), gode og vonde hemmeligheter, trygge voksne, vennskap og hvordan man kan få hjelp. Det kan også være tema som vold eller rus i hjemmet, syke foreldre m.m. Samtalene tar gjerne utgangspunkt i hva barna er opptatt av og nysgjerrige på.

Det anbefales at alle som snakker om vold og overgrep med barn i barnehage eller skole setter seg inn i Bufdir sin ressurs [jegvet.no](#) for eksempler på alderstilpasset innhold, og nettressursen [snakkemedbarn.no](#), som er samtalehjelp for deg som er bekymret for et barn.

Les mer om tematisk innhold under kapittelet om [Læreplaner](#).

Tips til gruppesamtaler

Tipsene er basert på [Redd Barnas](#) råd for samtaler med barn.⁷

Trygg barna

Når det kommer undervisere utenfra inn i en klasse, vil de fortelle hvem de er, hvorfor de er der og hva de skal snakke om. Det er viktig at voksne trygger barna ved å fortelle at de er der for å passe på dem. Barna får vite at vi har lover som bestemmer over hva voksne har lov til å gjøre, og at det står i loven at alle voksne skal passe på at barn er trygge. De vil også få vite at voksne som bryter loven må bli stoppet av politiet, og få hjelp til å slutte å gjøre det som er ulovlig.

La barna styre samtalen

Samtalen skal føres slik at barna opplever å få snakket om det de ønsker. Barna skal få god tid og vises respekt om de ønsker å avslutte eller skifte samtaleemne. Kanskje kommer barnet tilbake for å fortsette samtalen senere. Gjennom å legge til rette for en god samtale, viser vi barnet at dette er noe de kan snakke med den voksne om, at vi vil lytte til dem og svare så godt vi kan.

Tilpass samtalen til barnas alder

Barn forstår ofte langt mer enn vi tror. Voksne må hjelpe barna til å sortere og rydde i det de vet eller tror, og til å gjøre det enklere å forstå og håndterlig.

Les mer om barns samtalekompetanse og utviklingsnivå i [Veilederen for barn](#).

Lytt til og ta dem på alvor

Det er viktig å sjekke hva barna selv har fått med seg. Hva forsto barna? Hva tror de? Dette danner utgangspunktet for samtalen. Barna får rom til å spørre om hva de ikke forstår, og reflektere sammen om hva de tenker og tror. Barnas følelser skal bli tatt på alvor. Vi skal ikke dømme eller fornekte det barna føler, eller prøve å snakke det bort. Barna skal berømmes for at de deler, uansett hvordan det blir sagt. Det kan være fint å gjenta det barna har sagt for å få bekreftet at vi har forstått riktig.

Vær konkret og tydelig

Man bør unngå å bruke vanskelige ord og uttrykk, men bruke ord og begreper barn selv bruker og har et forhold til. Vær eksplisitt og ikke pakk inn budskapet. Barn kan lett misforstå dersom man ikke sier ting direkte og så konkret som mulig.

---

⁷ Redd Barna 2017b.

Snakk alltid om det positive

Det er viktig å fortelle om det som er positivt med seksualitet, kropp og grenser før man går til det vonde og vanskelige. Poenget er ikke å svartmale seksualitet, men å gjøre barna oppmerksom på grenser, samtykke, hva som er lovlig og hva man kan gjøre dersom noen bryter loven. For å vite hva som er lov, må man vite hva som er lov.

Vær ærlig

Vi skal ikke si ting som ikke er sant, fordi vi vil skjerme barna. Men vi trenger heller ikke fortelle absolutt alt. Barn har et ønske om å forstå verden, og deres spørsmål må tas på alvor. Men det betyr ikke at de alltid har nytte av det hele og fulle svaret. Selv om du er voksen vet du ikke alt, og det er det helt greit å være ærlig på. Kanskje kan dere finne ut av ting barnet lurer på sammen?

La barna få rom til å reagere

Dersom noen barn er urolige, ønsker å bevege på seg, gå seg en tur, sitte i vinduet eller ta en pause, skal de få lov til det. Vold og overgrep er tunge temaer og det er viktig at barna får lov å reagere på sin måte.

Bruk ikke-verbale hjelpemidler

Det kan være fint å la barna ha tegnesaker lett tilgjengelig, det kan både skape trygghet og gjøre det lettere å formidle ting det er vanskelig å sette ord på. Spør barna hva de tegner, og noter for eksempel svaret bakpå tegningen.

Fortell barn om hvor viktig det er å si ifra

Noe av det viktigste å fortelle barn, er at de har rett til å si ifra dersom de utsettes for overgrep. Da kan de få hjelp, og den som begår overgrepet kan få hjelp til å slutte. Dette kan gjentas flere ganger. Reflekter gjerne sammen med barna om hvem de kan si ifra til, og om hvilke voksne de føler seg trygg på. Da vet barna hva de skal gjøre om de selv blir utsatt, og også hva de skal gjøre om noen de kjenner betror seg til dem og forteller om overgrep.

Avslutning

Avslutningen er viktig når man snakker om tunge og vanskelige temaer, og kan gjøres på ulike måter. Uansett hva slags avslutning man velger å ha, er hensikten å ha en oppsummering med barna der de får mulighet til å tenke gjennom det de har lært og underviserne får mulighet til å repetere de hovedmålene i undervisningen. Avslutningen fokuserer på de positive aspektene i undervisningen: Det går an å få hjelp, at trygge voksne vil barnas beste og at man ikke er alene om å kjenne på vanskelige ting.

Eksempler på avslutning:

- Gjennomgang av de viktigste punktene i undervisningen, spørre barna hva de har lært, og hva de syntes var mest interessant
- La barna få sitte for seg selv og tegne, mens de voksne går rundt og snakker med barna om tegningene. Dette gir en fin anledning til å komme i kontakt med de barna som har snakke lite eller ikke i det hele tatt tidligere.

Inkluderende undervisning

I en norsk utredning om virkemidler for et trygt psykososialt skolemiljø foreslås det at et *normkritisk perspektiv* skal innarbeides i lærerutdanningene og i relevante læreplaner, samt at det bør utvikles undervisningsopplegg for elever om normkritikk⁸. Normkritisk undervisning om vold og seksuelle overgrep innebærer blant annet å synliggjøre at alle barn uavhengig av kjønn og seksualitet kan bli utsatt for seksuelle overgrep. Både kvinner og menn kan utsette barn og unge for seksuelle overgrep. Undervisningen bør også inkludere kjønnsminoriteter og snakke om ulike former for seksualitet, og undervisningsmateriell bør inneholde inkluderende språkbruk og eksempler som reflekterer alle kjønn. Se også kapitlet om [ressurser](#).

Undervisning for språklige minoriteter

Undervisningen skal tilpasses alle elever, enten det er snakk om tilpasning ut fra et språklæringsbehov, eller mer generelt for å skape et inkluderende fellesskap der alle elevers erfaringer og kompetanse blir trukket inn⁹. Når undervisere skal legge til rette for best mulig tilpasset opplæring for alle elever, må de ta høyde for det store språklige og kulturelle mangfoldet som er en del av hverdagen i dagens skole. Arbeidsformen i undervisningen har mye å si når minoritetsspråklige elever og majoritetsspråklige elever får opplæring i samme klasse¹⁰.

Nedenfor følger noen tips til hvordan man kan legge opp undervisningen for å tilpasse til minoritetsspråklige elever. Listen er basert på tips fra Utdanningsdirektoratet.¹¹

Ekstra tenketid til å formulere svar

Å redusere tempoet i samtalene er et godt tiltak. Det å vente i fem sekunder før noen får ordet, kan gjøre at flere elever får tid til å tenke ut et svar, og minoritetsspråklige elever kan nettopp trenge denne ekstra tenketiden for å formulere svaret sitt på andrespråket. Hvis undervisere forsterker slike elementer i de samtalene de leder i klassen, kan flere elever få sjansen til å delta i faglige resonnementer og utvikle seg språklig og faglig ved at de må forklare og begrunne meningene sine i en trygg situasjon. Slike samtaleformer er gunstige for alle elever,

---

⁸ NOU 2015.

⁹ Opplæringsloven 1998.

¹⁰ Udir 2015.

¹¹ Udir 2015.

men kan være særlig viktige for å inkludere minoritetsspråklige elever i dialogen, og gi dem både muligheter og trygghet til å delta.

La flere elevsynspunkter komme fram

I klassesamtaler bør man la flere ulike elevsynspunkter komme fram uten å evaluere dem umiddelbart. Når elevene kommer med sine synspunkter eller antakelser, kan underviser be dem om å begrunne og utdype svarene sine: «Kan du forklare hva du mener med det?», «hvorfor tenker du at det er det slik?».

Mindre verbale aktiviteter

Å se en film og diskutere med en medelev før man tar opp et tema i full klasse, kan også gjøre at flere elever deltar mer i undervisningen. De fleste elever synes det er lettere å legge fram hva de snakket om i en liten gruppe, og ikke bare hva som er eget standpunkt eller forslag. En annen mulighet er å la barna tegne. Underviser kan be barna tegne noe de tenkte på da de så en film, det de har lært eller det de tenker på knyttet til bestemte temaer eller påstander.

Flerspråklighet som ressurs

En sentral verdi innenfor tilpasset undervisning er at elevenes erfaringer, kompetanse og potensial blir tatt i bruk i klasserommet for å gjøre læringen relevant for elevene.

Bruk av tolk

I noen tilfeller vil det være nyttig å bruke tolk i undervisningen. Skolen står for bestilling av tolker, men senteret vil avklare hvilke kriterier og forpliktelser tolken må oppfylle.

- Tolken må informeres om tema for undervisningen, og aller helst være med på formøtet med lærerne
- Noen språk mangler ord for seksuelle overgrep, det er derfor viktig at tolken er forberedt og gjerne får en liste med sentrale ord og begreper
- I undervisningssammenheng kan det være en fordel med *simultantolk*

Se også kapittelet om [ressurser](#), eller les mer om bruk av tolk i [Veileder for flerkulturelle](#) og bruk av tolk med barn i [Veileder for barn](#).

Undervisning for personer med funksjonsnedsettelse

Tilpasset kommunikasjon er en viktig form for tilrettelegging. Se *Veilederen for personer med funksjonsnedsettelse* for noen enkle prinsipper som er nyttige i møte med de fleste brukere, uavhengig av funksjonsevne:

[*Tips til kommunikasjon*](#)

[*Forslag til tiltak*](#)

Undervisning for alle kjønn

Normkritisk undervisning om vold og seksuelle overgrep innebærer blant annet å synliggjøre at alle barn uavhengig av kjønn og seksualitet kan bli utsatt for seksuelle overgrep. Både kvinner og menn kan utsette barn og unge for seksuelle overgrep.

Det er også viktig å inkludere kjønnsminoriteter og å snakke om ulike former for seksualitet. Undervisningsmaterieell bør inneholde inkluderende språkbruk og eksempler som reflekterer alle kjønn.

Les mer i [*Veileder for alle kjønn*](#).

Etterarbeid

Når sentrene forlater klasserommet, begynner den siste fasen i undervisningsarbeidet. Etterarbeidet er en viktig del av undervisningsopplegget.

Individuelle samtaler

Ikke alle barn og unge ønsker å dele sine følelser og opplevelser når de andre elevene er tilstede. Derfor setter sentrene av tid til individuelle samtaler i etterkant av undervisningen.

Kriteriene for disse samtalenene bør være så åpne som mulig. Har man en vond hemmelighet eller spørsmål kan man snakke med underviserne og helsesykepleier om dette. På den måten senker man terskelen for barna til å ta kontakt.

Samtalene er en fin måte å få informasjon om elever som ikke har snakket så mye i undervisningen eller få ytterligere informasjon om elever som har sagt ting som kan peke i retning av vold eller overgrep. Barn som har uttalt noe, eller som man mistenker har blitt utsatt for vold eller overgrep, bør oppfordres til å ha en individuell samtale etterpå.

Helsesykepleier vil være til stede under samtalenene, og har ansvaret for eventuell journalføring i henhold til [Helsepersonelloven](#). Sentrene vil vanligvis skrive anonymiserte refleksjonsnotater til intern bruk fra hver skole, slik at de har mulighet til å hente frem saken i etterkant ved avdekking og i en eventuell rettssak.

Les mer om samtaler med barn i [Veileder for barn](#) og RVTS sin portal [snakkemedbarn](#).

Evaluering

For å justere og forbedre undervisningen underveis er det også viktig med tilbakemeldinger. På denne måten kan sentrene kvalitetssikre undervisningen ved at resultatene blir dokumentert på en hensiktsmessig måte og bidrar til kontinuerlig forbedring i arbeidet som utføres.

Undervisningen evalueres underveis og i etterkant. Dette gjøres på ulike måter:

- Tilbakemelding fra elevene om hvordan de opplevde undervisningen
- Evalueringsskjema blant lærere: Papir eller digitalt
- Kvalitetsvurdering: Muntlige tilbakemeldinger fra lærere
- Refleksjonsnotat: Ansatte på senterets egne refleksjoner
- Hendelsesforløp: Evaluere hvordan beredskapsplan og prosessen rundt avdekking ble fulgt
- Intern evaluering på senteret.

Oppfølging

Sentrene vil være til stede på skolen i noen timer etter undervisningen, og det skal settes av tid til dette. Denne tiden brukes til samtale med elever som ønsker det, og til debrief med lærere.

Når man har samtaler med et barn i etterkant av undervisningen og overgrep eller annen vold avdekkes, skal den videre saksgangen diskuteres med barnet. Selv om de ansatte på dette tidspunktet mest sannsynlig vil ha lite informasjon eller oversikt, bør det forsøkes å gi barnet noen rammer og tidslinjer for hva som vil skje videre.

- Lærere bør forberedes på at det kan ta lang tid etter undervisningen før elever begynner å fortelle.
- Om overgrep ble avdekket under undervisningen, vil senteret ta et møte med involverte ansatte ved skolen i etterkant.
- Pårørende bør få informasjon om sentrets tilbud og at de kan få videre oppfølging på senteret dersom de har behov for det etter avdekking.
- Når undervisningen gjennomføres for grupper av særlig sårbar ungdom, som ungdom på mottak, bør det legges en plan for ekstra oppfølging av gruppen i etterkant.
- Det er viktig å være forberedt på at lærere og foreldre kan bli trigget på grunn av egne erfaringer. Det opplyses derfor om at de (voksne) som har behov for det kan komme på senteret og få videre oppfølging der.

Skolens læreplaner (Ny)

Fra skoleåret 2020/21 trer det nye [læreplanverket](#) i kraft for de fleste fag og trinn. Det nye læreplanverket er tydelig på at barn og ungdom skal få kunnskap om sine rettigheter og handlingskompetanse til å kunne oppsøke hjelp dersom de eller noen de kjenner er utsatt for overgrep. For første gang er også kunnskap om seksuelle overgrep nevnt i kompetansemålene for 4. trinn og læreplanen gjentar kompetanse om rettigheter, kropp, seksualitet, kjønn og grenser flere steder. I tillegg er det mye fokus på digital adferd, normer og personvern, som også er et viktig tema når man snakker om krenkelses, vold og seksuelle overgrep.¹²

Læreplanens oppbygning

Læreplanen består av en overordnet del, og læreplanstrukturen inneholder beskrivelse av: *«fagets relevans og sentrale verdier, kjerneelementer, tverrfaglige tema, grunnleggende ferdigheter, kompetansemål og vurdering og vurderingsordning»* (Læreplanverket). Her redegjøres for noen av de punktene som er sentrale i forbindelse med undervisning om vold og seksuelle overgrep i skolen.

Overordnet del

Læreplanen har en overordnet del som beskriver hvilke verdier og prinsipper grunnopplæringen i Norge bygger på. Her fremheves blant annet barns rett til vern i henhold til barnekonvensjonen, og at elevene skal tilegne seg kunnskap om menneskerettighetene (Overordnet del av læreplanen: Menneskeverdet).

Tverrfaglige tema

Læreplanen har tre tverrfaglige tema: *folkehelse og livsmestring, demokrati og medborgerskap, bærekraft og utvikling*. Disse skal inngå i opplæringen der de er relevante for fagene. Særlig gir temaet *folkehelse og livsmestring* en god ramme for å tematisere seksuelle overgrep. Her skal elevene få kompetanse om blant annet psykisk og fysisk helse, seksualitet, mellommenneskelige relasjoner, respekt og grenser. (Overordnet del av læreplanen: Folkehelse og livsmestring)»

Kompetansebegrepet

Læreplanen har også kompetansemål tilpasset de ulike trinnene, og et helhetlig kompetansebegrep som handler om å *«kunne tilegne seg og anvende kunnskaper og ferdigheter til å mestre utfordringer og løse oppgaver i kjente og ukjente sammenhenger og situasjoner. Kompetanse innebærer forståelse og evne til refleksjon og kritisk tenkning»* (udir.no).

---

¹² Utdanningsdirektoratet 2019

Aktuelle fagområder

De tverrfaglige temaene går igjen i de ulike fagområdene, noe som gir rom for å tematisere kropp, seksualitet, grenser og rettigheter på tvers av fag og med ulike innfallsvinkler. Hovedvekten av kompetansemålene innenfor disse temaene finner man innenfor samfunnsfag og naturfag, men også norskfaget og KRLE har elementer som kan tematiseres i denne konteksten. Temaene går igjen på alle trinn i barne- og ungdomsskolen. Også på trinn der kompetansemålene ikke direkte berører disse temaene, kan man trekke linjer til de tverrfaglige temaene for å få en helhetlig tilnærming.

Læreplan i samfunnsfag

Samfunnsfag er det fagområdet som er mest relatert til bevisstgjøring om vold og seksuelle overgrep. Fagområdet tematiserer både respekt, grenser, seksualitet, digital adferd og personvern, rettigheter, regler og normer. På 4. trinn er kompetansemålet også direkte knyttet til kunnskap og handlingskompetanse om vold og seksuelle overgrep.

«Samfunnsfaget skal bidra til engasjement, kritisk tenking, skaparglede og utforskartrong og bygge opp under haldningar og verdier som toleranse, likeverd og respekt (Læreplan i samfunnsfag: Fagrelevans og sentrale verdier)».

«Faget skal bidra til at elevane kan gjere gode livsval og handtere utfordringar knytte til seksualitet, personleg økonomi, rus, utanforskap og digital samhandling (Læreplan i samfunnsfag: Tverrfaglige tema, folkehelse og livsmestring)».

«Det handlar òg om å kunne kommunisere, samarbeide og skape digitale produkt og om å følge reglar og normer for nettbasert kommunikasjon, personvern og opphavsrett (Læreplan i samfunnsfag: Grunnleggende ferdigheter, Digitale ferdigheter)».

Læreplan i norsk

Læreplanen i norsk har kompetansemål knyttet til digitale normer og adferd, som gir en god ramme for å tematisere bildedeling, grenser og personvern. Under det tverrfaglige temaet folkehelse og livsmestring, er også elevenes evne til å uttrykke seg skriftlig og muntlig beskrevet i et relasjonelt perspektiv. Språk beskrives her som et viktig verktøy for å gi uttrykk for følelser, tanker og erfaringer:

«I norsk handler det tverrfaglige temaet folkehelse og livsmestring om å utvikle elevenes evne til å uttrykke seg skriftlig og muntlig. Dette gir elevene grunnlag for å kunne gi uttrykk for egne følelser, tanker og erfaringer, noe som er viktig for å håndtere relasjoner og delta i et sosialt fellesskap» (Læreplan i norsk: Folkehelse og livsmestring).

Læreplan i naturfag

Læreplanen i naturfag tar opp temaer knyttet til seksualitet og kroppens funksjoner i forhold til både psykisk og fysisk helse. Fagområdet gir en god ramme for å tematisere både positiv seksualitet, kropp og følelser, og også vold og overgrep. Her kan man snakke om hva som skjer med oss fysisk og psykisk når vi opplever gode eller vonde berøringer, og om man blir utsatt for krenkelser, vold og seksuelle overgrep. Det kan dreie seg om ulike reaksjoner man kan ha,

at det er normalt å reagere fysisk og psykisk på traumatiske hendelser, og hva man kan gjøre for å få det bedre.

«Elevene skal forstå hvordan kroppens store og små systemer virker sammen. De skal også forstå hvordan kroppen utvikler seg, og hvordan fysisk og psykisk helse kan ivaretas. Kunnskap om kroppens systemer og hvordan de påvirker hverandre, skal hjelpe elevene til å ta vare på egen kropp og helse i et livslangt perspektiv» (Læreplan i naturfag: Kjerneelementer, Kropp og helse).

«I naturfag handler det tverrfaglige temaet folkehelse og livsmestring om å gi elevene kompetanse til å forstå sin egen kropp og ivareta sin egen fysiske og psykiske helse» (Læreplan i naturfag: Tverrfaglige temaer, Folkehelse og livsmestring).

Læreplan i KRLE

KRLE- faget har som kompetansemål på 10. trinn at eleven skal ha kunnskap og refleksjon over syn på kjønn og seksualitet i ulike religioner og livssyn. Overordnet skal faget også gi bevissthet om menneskerettighetene, og problematisere makt og utenforskap. Dette kan gi en ramme for å snakke om tabu, grensesetting, og å problematisere maktstrukturer. Her kan man belyse hvordan makt kan brukes og misbrukes i ulike typer miljøer, og strukturer som kan gjøre det vanskeligere å sette grenser og å melde fra om ulovlige handlinger som vold og overgrep.

«Faget skal gi elevene kunnskap om menneskerettighetene og bevissthet om menneskeverdet som grunnleggende verdi, og det skal legge til rette for gjensidig respekt, toleranse og demokratisk medvirkning» (Læreplan i KRLE: Fagets sentrale verdier).

«Gjennom å delta i etisk refleksjon blir elevene i stand til å problematisere makt og utenforskap og til å stille spørsmål ved gjengse normer» (Læreplan i KRLE: Tverrfaglige temaer, Demokrati og medborgerskap).

Kompetansemål

Tema knyttet til kompetansemål

Læreplanen har flere kompetansemål på alle trinn som kan knyttes opp til undervisning om kropp, seksualitet, grenser, vold, overgrep og rettigheter.

Under er det trukket frem noen av de gjennomgående kategoriene i læreplanen med forslag til hvilke tema som kan knyttes opp til kompetansemålene.

Kompetansemål om seksualitet, kropp, kjønn og helse

- Positiv seksualitet, gode berøringer, kroppsdeler, sex og seksuell lavalder
- Følelser: Hvilke følelser kan man kjenne i kroppen år man er glad? Trist? Gruer seg?
- Gode og vonde berøringer: Hvilke berøringer er gode, og hvilke er vonde?

- Hvordan kan kroppen, helsen, humøret og adferden vår (fysisk og psykisk) reagere når vi opplever negativt stress, vanskelige ting eller krenkelser over tid, og / eller enkeltstående traumatiske hendelser?
- Hvordan kan vi få det bedre når vi er preget av noe vondt vi har opplevd?
- Hvor kan vi få hjelp?
- Hvem kan bli utsatt for seksuelle overgrep? Alle kan bli utsatt for seksuelle overgrep uavhengig av kjønn, legning, alder, funksjonsnedsettelse eller annet.
- Hvordan kan hjernen og kroppen reagere i en overgrepssituasjon (fight, flight, freeze).
- Et overgrep er aldri den utsatte sin skyld

Kompetansemål om grenser, respekt, vold og overgrep

- Gode hemmeligheter og vonde hemmeligheter
- Din kropp og min kropp
- Å respektere egne og andres grenser
- Hva er samtykke?
- Hva er seksuelle overgrep, vold og krenkelser?
- Hvilket ansvar har vi for hverandre? Hvordan kan vi være oppmerksomme på hvordan andre mennesker har det, og forstå deres grenser?
- Hvilke forutsetninger har vi for å sette grenser for oss selv og for å si fra? Er det like lett for alle, og i alle relasjoner og situasjoner?
- Hvilke forhold i kultur, samfunn, maktstrukturer, oppvekst og relasjoner kan påvirke hvordan det oppleves å sette grenser for andre?
- Kjønnssdimensjonen når det gjelder seksuelle overgrep: statistikk og utsatthet, kvinner er mer utsatt enn menn, og noen deler av befolkningen er mer utsatt enn andre. Hvorfor er det sånn?

Kompetansemål om digital adferd, normer og regler

- Seksuelle overgrep på nett
- Hva er porno?
- Hva er ulovlig bildedeling og sexting?
- Hvordan sette grenser for seg selv på nett?
- Falske identiteter på nett, grooming, utpressing og bildedeling
- Det er ulovlig å oppbevare eller dele bilder av andre som de ikke har samtykket til ([datatilsynet](#) og [personvernloven](#))
- Det er ulovlig å ta, eie eller dele seksualiserte bilder av barn og ungdom under 18 år *uansett* om de har samtykket eller ikke ([straffeloven](#))

Kompetansemål om lover, regler og rettigheter

- Alle voksne vet at det ikke er lov til å gjøre seksuelle handlinger mot barn
- Ulovlige berøringer: Når voksne (eller andre barn) tar på barns private kroppsdeler, eller får barna til å ta på sine private kroppsdeler.
- Hva er vold, seksuelle overgrep og voldtekt?
- Trygge voksne: Hva skal barn gjøre om de har opplevd noe vondt og vanskelig? Hvor kan de få hjelp og finne noen å prate med? Har barna noen trygge voksne i livet sitt? Hvem er de?

- Alle voksne som jobber på skolen eller i helsevesenet skal hjelpe barn og ungdom som har det vanskelig, og som opplever vold, seksuelle overgrep og krenkelser.
- Hvis barn forteller voksne om at de har opplevd noe vanskelig/ulovlig og den voksne ikke gjør noe, kan man fortelle det til en annen voksen
- Hva sier menneskerettighetene og barnekonvensjonen om overgrep?
- Hva sier straffeloven om seksuelle overgrep?
- Hvor kan man melde fra hvis en selv eller noen man kjenner er utsatt for vold og overgrep?
- Hvilke rettigheter har man hvis man har vært utsatt for overgrep?
- Hvor og hvordan kan man få hjelp hvis man selv, eller noen man kjenner er utsatt for seksuelle overgrep (Handlingskompetanse og systemkompetanse)?

Kompetansemål på ulike trinn

Under er en oversikt over relevante kompetansemål fordelt på trinn, som kan gi en god ramme for å snakke om seksualitet, kropp, grenser og rettigheter, og å jobbe med handlingskompetanse.

Kompetansemål etter 2. trinn

Samfunnsfag

- «presentere og gi døme på rettar barn har i Noreg og verda, og kva barn kan gjere ved brot på desse rettane
- samtale om kjensler, kropp, kjønn og seksualitet og korleis eigne og andre sine grenser kan uttrykkjast og respekterast (Læreplan i samfunnsfag: Kompetansemål og vurdering)»

Kompetansemål etter 4. trinn

Samfunnsfag

- samtale om reglar og normer for personvern, deling og beskyttelse av informasjon og om kva det vil seie å bruke dømmekraft i digital samhandling
- samtale om grenser knytte til kropp, kva vald og seksuelle overgrep er, og kvar ein kan få hjelp dersom ein blir utsett for vald og seksuelle overgrep
- presentere menneskerettar og rettar barn har, og reflektere over kvifor desse rettane finst

Naturfag

- samtale om hva fysisk og psykisk helse er, og drøfte hvordan livsstil og trivsel påvirker helse
- samtale om likheter og ulikheter mellom kjønnene, om kjønnsidentitet og om menneskets reproduksjon

Kompetansemål etter 7. trinn

Norsk

- Reflektere etisk over hvordan eleven framstiller seg selv og andre i digitale medier

Samfunnsfag

- Reflektere over korleis ein sjølv og andre deltek i digital samhandling, og drøfte kva det vil seie å bruke dømmekraft sett i lys av reglar, normer og grenser
- Reflektere over variasjonar i identitetar, seksuell orientering og kjønnsuttrykk, og eigne og andre sine grenser knytte til kjensler, kropp, kjønn og seksualitet og drøfte kva ein kan gjere om grenser blir brotne
- samtale om menneske- og likeverd og samanlikne korleis menneskerettane er blitt og blir varetekne i ulike land

Naturfag

- Gjøre rede for fysiske og psykiske forandringar i puberteten og samtale om hvordan dette kan påvirke følelser, handlinger og seksualitet

Kompetansemål etter 10. trinn

Samfunnsfag

- utforske og reflektere over eigne digitale spor og høvet til å få sletta spora og å verne om retten ein sjølv og andre har til privatliv, personvern og opphavsrett
- reflektere over korleis identitet, sjølvbilete og eigne grenser blir utvikla og utfordra i ulike fellesskap, og presentere forslag til korleis ein kan handtere påverknad og uønskte hendingar
- beskrive sentrale lover, reglar og normer og drøfte kva konsekvensar brot på desse kan ha for den enkelte og for samfunnet på kort og lang sikt

Naturfag

- drøfte spørsmål knyttet til seksuell og reproduktiv helse

KRLE

- gjøre rede for og reflektere over ulike syn på kjønn og seksualitet i kristendom og andre religioner og livssyn

Kompetansemål Videregående opplæring

Samfunnskunnskap vgo 1/2

- reflektere over utfordringar i samband med grensesetjing og drøfte ulike verdiar, normer og lover som gjeld kjønn, seksualitet og kropp

- reflektere over eigne digitale spor, utforske kven som har tilgang til spora, og drøfte korleis data og personopplysningar kan brukast eller misbrukast
- gjere greie for grunnlaget for menneskerettane og utforske og gi døme på brot på menneskerettane nasjonalt eller globalt

Kunnskap og verktøy

Forebyggende arbeid

Det råder en stor enighet blant forskere, myndigheter og andre aktører på vold- og overgrepfeltet om at forebyggende arbeid i skolen er viktig,¹³ og skolene har et ansvar for å gjøre barn kjent med sine rettigheter.

Forebyggende arbeid i skolen

Barns rett til beskyttelse

Norge er forpliktet til å jobbe med forebyggende informasjonsarbeid rettet mot barn og unge både i henhold til [Istanbulkonvensjonen](#) og [Barnekonvensjonen](#). Barn har rett til kunnskap om hva vold og seksuelle overgrep er og hvor de kan få hjelp om de er utsatt¹⁴. Alle barn har dessuten rett til beskyttelse mot vold, og samfunnet har en plikt til å iverksette alle egnede tiltak for å beskytte barn mot vold, inkludert opplæringsmessige tiltak¹⁵.

Istanbulkonvensjonen er også tydelig på Norges forpliktelser når det gjelder skolens opplæringstiltak og alderstilpasset læremateriell. Tema som blant annet kjønnsavhengig vold mot kvinner, skal i henhold til konvensjonen tas inn i læreplanene på alle utdanningsnivå.¹⁶

Der det er føremålstenleg, skal partane setje i verk dei tiltaka som er nødvendige for at alderstilpassa læremateriell om slike spørsmål som likestilling mellom kvinner og menn, ikkje-stereotype kjønnsroller, gjensidig respekt, ikkjevaldekeg konfliktløsning i mellommenneskelege forhold, kjønnavhengig vald mot kvinner og retten til personleg integritet, blir inntekne i formelle læreplanar og på alle utdanningsnivå (Istanbulkonvensjonen art. 14-1).

De siste årene har norske myndigheter gjort en rekke tiltak for å følge opp disse forpliktelsene. Bufdir har utarbeidet alderstilpasset læremateriell med nettressursen [Jeg vet](#), og de nye læreplanene som trer i kraft skoleåret 2020/21 har tatt inn tematikken i flere fag og trinn. Les mer i kapittelet om [Læreplaner](#).

---

¹³ Bufdir 2014, Bufdir 2019a, Redd Barna 2017a, FHI 2015, FHI 2019, Skilbrei og Stefansen 2018.

¹⁴ FN-Sambandet 2018.

¹⁵ FN-Sambandet 2018.

¹⁶ Istanbulkonvensjonen 2017

Kompetansebehov i skolen

Kunnskapsdepartementets retningslinjer er klare på at alle relevante yrkesgrupper som kommer i kontakt med barn og ungdom skal ha kunnskap om vold og seksuelle overgrep mot barn og ungdom, slik at de kan gripe inn og handle ved avdekking¹⁷.

Likevel viser forskning at utdanningsinstitusjonene har en vei å gå for å oppfylle de forventningene¹⁸. En gjennomgang av undervisningsopplegg for barn og unge fant at kompetanseheving av ansatte i skolen ikke var tilstrekkelig for å dekke behovet for kunnskap om vold og overgrep i undervisningen, slik det fremkom av kompetansemålene i lærerplanen¹⁹.

Læringsmiljøsenderets funksjon er sentral i opplæring av barn og unge om vold og seksuelle overgrep i barnehage og skole. Likevel er aktører i barnehage og skole i liten grad bevisste på eller benytter seg av sentrene i forbindelse med utviklingen av undervisningstilbud om vold og overgrep²⁰.

Effekten av forebyggende arbeid

I en norsk kartleggingsstudie om effekten av forebyggende tiltak rettet mot barn og unge om vold, seksuelle overgrep og krenkelser kom det fram at ingen av studiene viste negative effekter av tiltakene som ble undersøkt²¹. De fleste studiene tar utgangspunkt i tiltak gjort i skolen og er derfor særlig interessante i denne sammenheng.

Flertallet av studiene viste positive resultater, og de som mottok tiltaket hadde bedre kunnskap eller ferdigheter etter tiltaket enn de som ikke mottok tiltak. De som fikk tiltak fortalte også oftere om overgrepene eller søkte hjelp.

Likevel viser studien at utfallene i studiene varierte noe avhengig av hva slags tiltak som ble gjennomført, lengden på tiltaket og hvem som leverte tiltaket. Studien deler opp utfallene i fem kategorier: *Kunnskap, ferdigheter, holdninger, atferd/opplevelser og forteller om overgrep/ber om hjelp*.

---

¹⁷ Øverlien og Moen 2016.

¹⁸ Bufdir 2016.

¹⁹ Bufdir 2015.

²⁰ Bufdir 2015.

²¹ FHI 2019.

Kunnskap og ferdigheter

De studiene som undersøkte hvorvidt tiltakene resulterte i økte kunnskap og ferdigheter hos barn fant nærmest utelukkende positive resultater²². Barn som hadde mottatt tiltak viste bedre kunnskap om vold, overgrep og krenkelser enn de som ikke hadde mottatt tiltak. De hadde også bedre kunnskap om rettigheter og hjelpeapparatet, og viste bedre ferdigheter når det gjaldt å mestre utfordrende situasjoner og relasjoner. Dette gjaldt uavhengig av innhold, form og lengde på tiltaket, og hvem som leverte det.

Forteller om overgrep

Studiene som hadde undersøkt hvorvidt barn fortalte om overgrep eller ba om hjelp fant kun positive resultater²³. Det vil si at barn som mottok tiltak i større grad åpnet seg og fortalte om overgrep enn de som ikke mottok tiltak. De som mottok tiltak gitt av andre ungdommer åpnet seg mest. Tiltakene som viste positive resultater regnes som middels lange (+/- 5 timer).

Holdninger, atferd og opplevelser

Når det gjelder å endre holdninger, adferd og opplevelser er det større variasjon i resultatene²⁴. Ingen av studiene fant negative resultater, men flere av studiene som undersøkte adferd og opplevelser viste heller ingen effekt av tiltakene. Det var med andre ord ingen forskjell i adferd og opplevelser mellom de som mottok og de som ikke mottok tiltak. Likevel viser studien at tiltak som var lange (10 timer eller mer) eller middels lange hadde bedre effekt enn korte tiltak (1-2 timer).

---

²² FHI 2019.

²³ FHI 2019.

²⁴ FHI 2019.

Pedagogiske rammer

Kompetanse

I den faglige plattformen til sentrene står det at sentre som driver forebyggende opplysningsarbeid rettet mot barn og unge, skal samarbeide om å lage likeverdige og kvalitetssikrede opplysningstilbud over hele landet, og utarbeide *pedagogiske og didaktiske rammer* for arbeidet²⁵. I tillegg krever opplysningsarbeid og undervisning rettet mot barn og unge *barnefaglig kompetanse og undervisningskompetanse*.

Pedagogikk

Pedagogikk er læren om oppdragelse og undervisning²⁶. Pedagogikk kan forstås som kunnskap om ulike teknikker for å overføre læringsmål til en bestemt målgruppe og som kunnskap om «tilsiktet og utilsiktet innvirkning på individers identitet og mestringsevne²⁷». Pedagogikk er med andre ord målrettet og organisert *sosialisering* som kan finne sted i familien, samfunnet eller i institusjoner.

Didaktikk

Didaktikk er et av hovedområdene innen pedagogikk og viser til læren om undervisning og læring, og omtales ofte som undervisningens «hva, hvordan og hvorfor». Didaktikken legger vekt på undervisningens innhold: «Hva som er viktig å lære, hvordan dette skal begrunnes (hvorfor) og hvordan undervisningen skal legges til rette²⁸». Kunnskap og begreper fra didaktikken skal med andre ord hjelpe underviseren med å treffe begrunnede valg i undervisningen sin.

Se også [*didaktisk relasjonsmodell*](#).

Barnefaglig kompetanse

Med barnefaglig kompetanse menes her

- Kunnskap om hvordan snakke med barn
- Kunnskap om barns utviklingsnivå: Kompetanse på hvordan man kan kommunisere med barn i ulike aldre.

---

²⁵ Nok. 2020.

²⁶ Store norske leksikon 2018.

²⁷ Store norske leksikon 2018.

²⁸ Store norske leksikon 2019.

- Kunnskap om hva vold og overgrep kan gjøre med barn: Konsekvenser, utfordringer og hva barn trenger for å redusere skade.

Se også [veilederen for tilpasset tilbud til barn](#).

Undervisningskompetanse

Å ha undervisningskompetanse handler ikke nødvendigvis om at man har utdanning som lærer, men innebærer i denne sammenheng at man har følgende kompetanse²⁹:

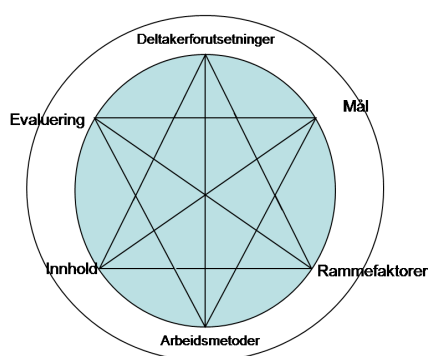
- Evne til å planlegge og gjennomføre god undervisning for grupper av elever
- God kunnskap om faget det undervises om: Seksuelle overgrep mot barn
- Evne til å bruke varierte undervisningsmetoder: Være fleksibel med tanke på form og innhold
- Har kunnskap om klasseledelse og hvordan skape et trygt og godt læringsmiljø
- Har kunnskap om hvordan snakke med barn og unge på ulike alderstrinn
- Relasjonskompetanse som gjør at man får god kontakt med elevene

---

²⁹ Utdanningsforbundet 2017.

Didaktisk relasjonsmodell

Sentre som underviser i skolen er i en særstilling fordi de kommer utenifra og ikke kjenner elevene fra før. Dette kan være en fordel, fordi noen barn kan synes det er lettere å snakke med voksne de ikke møter hver dag, og som ikke kjenner foreldrene deres.³⁰ Samtidig stiller det noen krav til sentrenes arbeid både før, under og etter undervisningen. Det er blant annet viktig at sentrene innhenter nødvendig kunnskap om klassen og gjør et godt forarbeid for å sette gode og trygge rammer for undervisningen. Didaktisk relasjonsmodell er et godt pedagogisk verktøy å bruke når man planlegger undervisning, og har blant annet blitt brukt i utformingen av kapittelet om [Rutiner for undervisningen](#).

Figur 1: Didaktisk relasjonsmodell

Begrepet didaktikk refererer til praktisk undervisningslære³¹. Didaktikk handler om overveielser knyttet til virksomhetens hva (mål og innhold), hvordan (metodikken) og hvorfor (overveielser, begrunnelser). En rekke ulike faktorer påvirker læring og krever velbegrunnede pedagogiske vurderinger. Dette gjelder både om læringen foregår i grupper eller enkeltvis.

Modellen tar utgangspunkt i seks gjensidig avhengige elementer når man planlegger undervisning (se figur 1). De seks elementene er *deltakerforutsetninger* (målgrupper), *rammefaktorer*, *mål*, *innhold*, *arbeidsmetoder* (pedagogisk tilnærming) og *evaluering*.

Modellen kan også brukes for å planlegge andre gruppetilbud som har et lærings- eller utviklingsorientert fokus. I beskrivelsen av modellen blir begrepet undervisning benyttet, men det er naturlig å gjøre mange av de samme vurderingene også i forbindelse med for eksempel informasjon og veiledning. Les mer i veileder for [sosiale tilbud](#).

Deltakerforutsetninger handler om å vurdere målgruppen for undervisningen, hvem undervisningen er til for, og hvilke læreforutsetninger elevene har. For eksempel vurdering av

---

³⁰ Bufdir 2016.

³¹ NK LMH 2019.

alder, modenhet og språk, hva elevene kan fra før, eventuelle helseutfordringer i klassen og behov for tilrettelegging.

Rammefaktorer handler om de mulighetene og begrensningene man har i en undervisningssituasjon. Det handler om tid, rom, materiell, hjelpemidler og bemanning.

Mål handler om å sette realistiske mål med undervisningen, og tilpasse dette til alder, modenhet og andre *deltakerforutsetninger*. Her tydeliggjøres hvilket læringsutbytte det er ønskelig at deltakerne sitter igjen med. Det kan handle om å utvikle kompetanse som inkluderer både kunnskap, holdninger og ferdigheter.

Innhold ses i sammenheng med målene og er tilpasset målgruppens deltakerforutsetninger. Det handler om hvilke temaer som tas opp i undervisningen, alderstilpassing og språkbruk.

Arbeidsmetoder handler om å vurdere hvilke metoder som egner seg best for å nå målene som er formulert med de rammene som eksisterer.

Evaluering har som mål å kvalitetsutvikle undervisningen, samt etterspørre nytte. Ble målene nådd? Hvordan fungerte metodene i forhold til mål, rammer og målgruppe? Hva var mest nyttig? Er det noe som kan gjøres bedre til neste gang?

Ressurser

Under følger en oversikt over relevant litteratur og andre ressurser som sentrene og andre kan benytte seg av i arbeidet med det forebyggende arbeidet i skolen.

Nettressurser

Redd Barna. Tips til foresatte: <https://www.reddbarna.no/5-foreldretips-om-kropp-og-grenser>

RVTS. Undervisnings- og kursmateriell om traumer. «Traumenett»:
<https://www.traumenett.no/index.php>

Sosial- og helsedirektoratet. En veileder for hjelpeapparatet ved seksuelle overgrep:
<https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/kilde/bfd/bro/2003/0017/ddd/pdfv/286825-seksuelle-overgrep-mot-barn.pdf>

Voksne for barn. Psykisk helse blant barn. <https://www.vfb.no/>

Redd Barna. «#Jeg er her». Undervisningsopplegg 5.-7. trinn:
<https://www.reddbarna.no/jegerher>

RVTS. «SNAKKE». Samtalehjelp til deg som er bekymret for et barn:
<https://snakkemedbarn.no/>

Salaby. «Jeg vet». Undervisningsressurs for barnehage og skole: <https://www.jegvet.no/>

Sex og Politikk. «Uke 6 – Mine og dine grenser»:
<https://sexogpolitikk.no/seksualundervisning/om-undervisningsmateriellet/>

Inkluderende undervisning

Røthing, Åse. 2016. Normkritiske perspektiver og mangfoldskompetanse. Hentet fra <https://www.utdanningsnytt.no/bedre-skole/debatt/2016/normkritiske-perspektiver-og-mangfoldskompetanse/>

RVTS. Film om krysskulturelle utfordringer: <https://snakkemedbarn.no/laer-mer/forsta/risiko-i-minoritetsmiljoer/>

Udir. 2015. *Tilpasset opplæring og minoritetsspråklige elever*. Oslo: Utdanningsdirektoratet. Hentet fra <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/tilpasset-opplaring/minoritetsspraklige/>

Eksempler på informasjonstiltak

SMISO Vest-Finmark. Informasjon om undervisningsopplegget «Si det til noen»:
<https://www.altakrise.no/no/Undervisningstilbud.html>

SMISO Troms. Informasjon om undervisningsopplegget: <https://www.smiso.no/forebyggende-tiltak/>

SMISO Sør-Trøndelag. Informasjon fra foreldremøte på kommunens/skolens nettside: <http://www.malvik.kommune.no/pp-presentasjon-fra-smiso-foreldremoete-for-2-og-5-trinn-.5945758.html>

Redd Barna. Beredskapsplaner: <https://www.reddbarna.no/jegerher/verktoy/beredskapsplaner-handlingsplaner-og-veiledere>

Jegvet.no. Informasjonsskriv til foresatte og skolen: <https://www.jegvet.no/til-deg-som-jobber-med-barn>

SMISO Rogaland. Infoskriv til foresatte: <https://www.minskole.no/DynamicContent/Documents/556-ef4b2f23-8c10-43e5-97a0-ccb987fb8490.pdf>

Filmer

Sinna Mann. Kortfilm om hemmeligheter som ikke bør være hemmelige: <https://vimeo.com/ondemand/sinnamann>

Trøbbel. Kortfilm om seksuelle overgrep (1987): <https://www.youtube.com/watch?v=-U8dtaSjmNc>

SMISO Hordaland. «Hemmeligheter»: <https://www.youtube.com/watch?v=QikxqYSket4>

Din Utvei. Filmer om overgrep, vold og hjelpetilbudene: <https://dinutvei.no/video>

Redd Barna. «Kroppen min eier jeg»: <https://tv.nrk.no/serie/overgrep/sesong/2/episode/2/avspiller>

RVTS. «Har du en vond hemmelighet?»: <https://www.youtube.com/watch?v=JsLOmVazTsk>

Kilder

Barnehageloven. 2005. Lov om barnehager. LOV-2005-06-17-64. Hentet fra

<https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2005-06-17-64>

Bufdir 2019a. «Jeg vet». Læringsressurs for voldsforebygging og livsmestring i barnehage og skole. Hentet fra <https://www.jegvet.no/>

Bufdir. 2019b. Rundskriv 10/2019. Hentet fra

https://bufdir.no/Tilskudd/Soke_om_tilskudd/Vold/Incestsentre/

Bufdir. 2016. *Gjennomgang av tilbudet til barn på sentrene mot incest og seksuelle overgrep.*

Rapport. Hentet fra <https://bufdir.no/bibliotek/Dokumentside/?docId=BUF00003684>

Bufdir. 2015. *Gjennomgang av kurs- og informasjonsvirksomhet om vold og seksuelle overgrep i barnehage og skole. En supplerende kartlegging.* Rapport 11/2015. Hentet fra

<https://www.bufdir.no/Bibliotek/Dokumentside/?docId=BUF00003572>

Bufdir. 2014. *En god barndom varer livet ut. Tiltaksplan for å bekjempe vold og seksuelle overgrep mot barn og ungdom (2014-2017).* 11/2014. Hentet fra

https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/bld/foa/bld_overgrep_web.pdf

FHI. 2019. *Systematisk kartleggingsoversikt. Opplærings- og informasjonstiltak for barn og unge for å forebygge og avdekke vold, overgrep og krenkelseser.* Rapport 2019. Oslo:

Folkehelseinstituttet.

FHI. 2015. *Undervisning om seksuelle overgrep virker trolig forebyggende.* Hentet fra

<https://www.fhi.no/publ/2015/undervisning-om-seksuelle-overgrep-virker-trolig-forebyggende/>

FMSO 2017. *Faglig plattform.* Hentet fra <https://fmso.no/faglig-plattform/>

FN-Sambandet. 2018. *FNs konvensjon om barns rettigheter (barnekonvensjonen).* Hentet fra

<https://www.fn.no/Om-FN/Avtaler/Menneskerettigheter/Barnekonvensjonen>

Hauger, Monica. 2017. *Skolens arbeid med å forebygge og avdekke seksuelle overgrep.*

Masteroppgave. Høgskolen i Innlandet.

Istanbulkonvensjonen. 2017. Europarådets konvensjon om forebygging og bekjempelse av vold mot kvinner og vold i nære relasjoner CETS 210. Hentet fra

<https://lovdata.no/dokument/TRAKTAT/traktat/2011-05-11-22>

Kunnskapsdepartementet. 2006. *Rundskriv F-08/2006.* Lov 17. juni 2005 nr. 64 om barnehager (barnehageloven) med forskrifter og departementets merknader til bestemmelsene. Hentet fra

<https://lovdata.no/static/RDEP/f-2006-0008.pdf>

Nasjonal kompetansetjeneste for læring og mestring innen helse (NK LMH). 2019. *Didaktisk relasjonsmodell.* Hentet fra

<https://mestring.no/helsepedagogikk/pedagogisk-tilnaerming/didaktisk-relasjonsmodell/>

- NOU. 2015. Å høre til. Virkemidler for et trygt psykososialt skolemiljø. Norges offentlige utredninger 2015:2. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/contentassets/35689108b67e43e59f28805e963c3fac/no/pdfs/nou201520150002000dddpdfs.pdf>
- Opplæringsloven. 1998. Lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa. LOV-1998-07-17-61. Hentet fra <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1998-07-17-61>
- Rammeplan. 2017. *Rammeplan for barnehagen*. Hentet fra <https://www.udir.no/rammeplan>
- Redd Barna. 2019. *Undervisning til barn og unge*. Hentet fra <https://www.reddbarna.no/jegerher/verktoy/undervisning-til-barn-og-unge>
- Redd Barna. 2017a. *Oppsummeringsrapport fra workshop om voldsforebyggende innsatser i skole og barnehage*. Rapport 2017.
- Redd Barna. 2017b. *Slik snakker du med barn om seksuelle overgrep*. Hentet fra <https://www.reddbarna.no/jegerher/kampanjenyheter/slik-snakker-du-med-barn-om-seksuelle-overgrep>
- RVTS Sør. 2015. *Kartlegging, vurdering og anbefalinger vedrørende undervisningsopplegg i barnehage og skole om vold og seksuelle overgrep*. Rapport. Hentet fra https://bibliotek.buudir.no/BUF/101/RVTS_Sor_Kartlegging_vurdering_anbefalinger_undervisningsopplegg_vold_seksuelle_overgrep.pdf
- Røthing, Åse. 2016. *Normkritiske perspektiver og mangfoldskompetanse. Utdanningsnytt*. Hentet fra <https://www.utdanningsnytt.no/fagartikkel-pedagogikk/normkritiske-perspektiver-og-mangfoldskompetanse/172404>
- Skilbrei, May-Len og Kari Stefansen. 2018. *Seksuell vold. En samfunnsvitenskapelig innføring*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Store norske leksikon. 2019. *Didaktikk*. Hentet fra <https://snl.no/didaktikk>
- Store norske leksikon. 2018. *Pedagogikk*. Hentet fra <https://snl.no/pedagogikk>
- Udir. 2015. *Tilpasset opplæring og minoritetsspråklige elever*. Oslo: Utdanningsdirektoratet. Hentet fra <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/tilpasset-opplaring/minoritetsspraklige/>
- Utdanningsdirektoratet 2019: *Fagfornyelsen. Nye læreplaner i grunnskolen og gjennomgående fag Vgo*. Hentet fra: <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/lareplanverket/Nye-lareplaner-i-grunnskolen-og-gjennomgaende-fag-vgo/>
- Utdanningsforbundet. 2017. *Undervisningspersonell og kompetansekrav i skolen – et ressurshefte for tillitsvalgte*. Hentet fra <https://www.utdanningsforbundet.no/var-politikk/kunnskapsgrunnlag/publikasjoner/2017/undervisningspersonell-og-kompetansekrav-skolen--et-ressurshefte-for-tillitsvalgte/>

Walsh, K., K. Zwi, S. Woolfenden og A. Shlonsky. 2015. *School-based education programmes for the prevention of child sexual abuse*. Cochrane Database of Systematic Reviews 2015, Issue 4.

Øverlien, Carina og Linda Holen Moen. 2016. «Takk for at du spør!» En oppfølgingsstudie om kunnskap om vold og seksuelle overgrep mot barn blant blivende barnevernspedagoger, grunnskolelærere og førskolelærere. Rapport 3/2016. Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress. Hentet fra

https://www.nkvts.no/content/uploads/2016/02/Rapport_NKVTS_3_2016_net.pdf